

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ФЕНОМЕН СВАВІЛЛЯ У СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Навчальна програма

Черкаси 2006

Назва дисципліни: Феномен свавілля у сучасній філософії / Розробник: Видриган М.В.; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006.

Розробник:

Видриган М.В. кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Рецензенти:

Марченко О.В., доктор філософських наук, професор

Руденко І.І., кандидат філософських наук, доцент, зав. кафедрою соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського банківського інституту

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 11 від 3 липня 2006 року)*

УДК 1 : 32

ББК 87, 666,6

Видавничий відділ Черкаського національного університету,
2006.

**СТРУКТУРА ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
„ ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ВОЛЮ, СВОБОДУ І СВАВОЛЮ”**

ОПИС ПРЕДМЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Курс: Підготовка (бакалаврів, магістрів, підвищення кваліфікації)	Напря́м, спеціальність, освітньо- кваліфікаційний рівень	Характеристика навчального курсу
<p>Кількість кредитів ECTS: 1</p> <p>Модуль: 1+</p> <p>Змістових модулів: 3</p> <p>Загальна кількість годин: 36</p> <p>Тижневих годин 2</p>	<p>Шифр та назва напрямку 6.020301 – філософія</p> <p>Освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавр</p>	<p>Обов’язковий</p> <p>Рік підготовки: 3 семестр: 6</p> <p>Лекції 14</p> <p>Семінари немає:</p> <p>Лабораторні заняття: немає</p> <p>Самостійна робота: 22</p> <p>Індивідуальна робота немає</p> <p>Вид підсумкового контролю: залік</p>

Пояснювальна записка

У патріархальному суспільстві поведінка людей значною мірою визначається традиціями, звичаями, обрядами, тобто її можна сформувати за принципом: “роби так, як робили це і до тебе”. В індустріальному або буржуазному суспільстві поведінка уже регулюється іншими критеріями – раціональністю, утилітарністю, ефективністю тощо. Проте її теж можна визначити через правило чи принцип: ”роби так, як вимагає від усіх закон

(норма)". У сучасному суспільстві провідної ролі в регуляції поведінки (не заперечуючи двох попередніх) набуває соціальний суб'єкт (особистість, спільнота), який, керуючись своїми інтересами, визначає цілі й засоби їх досягнення. Звідси походить ідея суб'єктивізації усіх соціальних процесів, рух у бік більшої свободи будь-якого соціального суб'єкта, в першу чергу особистості.

У спадок від минулого нашому суспільству дісталася традиція (яка, на жаль, донині залишається не перерваною) повного нехтування особистістю, її інтересами, її самобутністю, її правами на саморозвиток і самоствердження.

Новий етап історичного розвитку ставить на перший план автономію особистості, а значить, і проблеми, що пов'язані зі свободою та свавіллям.

На основі історико-філософського аналізу еволюції категорій волі, свободи і свавілля пізнати їх логіко-генетичні зв'язки, усвідомити функціональне значення та роль волі, свободи і свавілля у суспільній практиці.

Завданням вивчення дисципліни є дати студентам знання про:

- специфіку розгляду поняття воля, свобода і свавілля в історії філософії,
- актуальні аспекти розгляду проблеми волі, свободи і свавілля у сучасній філософії,
- проблемні вияви свавілля у суспільному житті окремих людей.

Методи навчання: інформаційно-продуктивний, продуктивно-пізнавальний, репродуктивний, дослідницький, пошуковий

Методи оцінювання: індивідуальні бесіди, перевірка індивідуальної навчально-дослідницької та самостійної роботи, контрольні роботи, залік.

Методичне забезпечення: конспекти лекцій, робоча навчальна програма, нормативні документи, посібники, підручники, наукові статті і монографії.

Ресурси: наукова бібліотека ЧНУ, обласна наукова бібліотека ім.

Т.Г.Шевченка, Інтернет, електронні адреси

WWW. nplu.kiev.ua

WWW. nbuv.gov.ua

Курс вивчається після засвоєння студентами навчальних курсів з історії філософії, практичної філософії і філософії політики.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ГЕНЕЗА ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ВОЛЮ, СВОБОДУ І СВАВІЛЛЯ.

Тема 1. Предмет і завдання курсу “ Філософські вчення про волю, свободу і сваволю ”.

Визначення терміна свобода, воля і свавілля у тлумачних словниках різних мов. Поняття свобода, воля і свавілля в інтерпретації філософських словників і енциклопедій. Проблеми усвідомлення значущості понять свобода, воля і свавілля у науковій свідомості. Взаємозв'язок понять свобода, воля і свавілля. Поняття волі. Дві властивості волі. Мотиви і бажання (хотіння). Рівні бажань і процес волевияву. Визначення поняття “свавілля” як філософської категорії. Наукові методи, на яких ґрунтується вивчення курсу.

Тема 2. Постановка проблеми волі, свободи і свавілля у вченнях філософів античності, середньовіччя та раннього періоду Нового часу.

Ставлення до свободи і свавілля Геракліта. Система поглядів на свободу, волю і свавілля у Сократа. Підходи до волі, свободи і свавілля як філософського поняття у Платона. Вчення Арістотеля про свободу, волю і свавілля, про свавільний і свідомий вибір, свавільний і несвавільний вчинок. Припущення Епікура про самовільне відхилення атомів як спроби заперечення фаталістичного розуміння сенсу життя. Роль А.Августина у розв'язанні питання про співвідношення Божої благодаті і людської природи з її вольовими можливостями і здатністю до вибору. Вчення Ф.Аквінського про взаємозв'язок розуму, свободної волі людини і пов'язаних з нею свавільних рішень вибору. Революційний переворот, здійснений Д.Скоттом у поглядах на проблему свободи волі і свавілля, обґрунтування ним

автономії свободи і свавілля. Детерміністичний погляд на проблему свободи і свавілля Т.Гоббса. Ж.-Ж. Руссо про людину як вільно діючу особу. Вчення Р.Декарта про пристрасті душі як способу розуміння внутрішнього механізму вияву свавілля. Воля як модус мислення у філософських поглядах Б.Спінози.

Тема 3. Розробка понять воля, свобода і свавілля у німецькій класичній філософії.

Обґрунтування І.Кантом понять “воля”, “свобода” і “свавілля” як філософських категорій. Спроба діалектичного подолання свавілля у вченні Г.В.Ф.Гегеля про свободу. Формування завершеності системи свобода-свавілля Й.Г.Фіхте: свобода і свавілля як дві взаємозв’язані складові. Ф.В.Й.Шеллінг про свободу і свавілля у вченні про співвідношення свободи і необхідності.

Тема 4. Тема волі, свободи і свавілля у європейській філософії ХІХ-ХХІ століття.

Поняття “волютаризм”. Принцип волі, волютаристичні мотиви в історії філософії. Абсолютизація волі у вченні А.Шопенгауера. Свавільність як характерна риса волі. Проголошення Ф.Ніцше свавілля маніфестацією природної людини. “Нескута воля” як основна відмінність людини від тваринних істот. Свобода від усіляких переконань і надмірні пристрасті властивість ніцшеанських сильних і неупереджених людей. Погляди екзистенціалістів на людину як кінечну реальність, що існує та діє на свій страх і ризик. Образ свободи в уявленні представників екзистенціалізму. Взаємозв’язок свободи і свавілля у розумінні Л.Шестова, М.Бердяєва, К.Ясперса, Ж.-П.Сартра, А.Камю, Н.Аббаньяно. Свобода і свавілля у філософії постмодерну: введення М.Фуко у теорію історичних досліджень “розривів”, переривностей, лакун, пропусків, незакінченостей тощо; воля і бажання, гіперреальність і симуляція у вченні Ж.Бодрійяра.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКОГО РОЗГЛЯДУ ПРОБЛЕМ ВОЛІ, СВОБОДИ І СВАВІЛЛЯ.

Тема 5. Діалектика взаємозв'язку свободи і свавілля.

Основні підходи до визначення свободи, її співвідношення з волею і свавіллям: просвітницький, гуманістичний, етико-психологічний, “філософсько-детерміністичний”, постмодерністський. Свавільля як фрагмент, частина, момент у складі дійсної свободи: проблема сприйняття свободи як свавілля; “свобода від...” і “свобода для...”. Вчення М.Гартмана про другу антиномію свободи: роль законів розшарування і законів залежності М.Гартмана для розуміння відмінності і залежності системи свавілля-свобода; сутність другої антиномії М.Гартмана; причини виникнення автономного протиборства між автономією особистості і автономією принципу, їх суспільні наслідки.

Тема 6. Позитивіські тенденції в інтерпретації феномену свавілля.

Свавільля як засіб здобуття людиною власного “Я”, збереження особистості, індивідуальності, значущості тощо. Свавільля як допоміжний і потрібний момент в самовизначенні (самодетермінації) людини. Присутність феномену свавілля у структурі особистості як можливість мислити, відчувати, актуально переживати те, від чого вона залежна, чому вона себе протиставляє. Свавільля як чинник, що допомагає підтримувати в активному стані хотіння(бажання), як джерело, рушійна сила вчинків. Роль свавілля як знаряддя “розрубання вузлів”, тобто у забезпеченні прийняття рішення волею, коли розум вагається. Свавільля як одна з невід’ємних умов творчості, наукового пізнання і взагалі продуктивної діяльності.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

ПРОБЛЕМНІ ВИЯВИ СВОБОДИ І СВАВІЛЛЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ.

Тема 7. Тоталітаризм як вид політичного свавілля.

Ідейні витoki тоталітаризму. Історичні умови, що сприяли виникненню тоталітаризму у сучасному світі. Особливості становлення російсько-радянського

тоталітаризму: соціально-економічні і політичні передумови створення тоталітарної моделі життя у російському суспільстві; розуміння свободи і волі; свавілля як шлях до справедливості; розуміння справедливості і рівності. Вклад США в розвиток політичної свободи, “свобода від...”. Тривожні тенденції щодо свободи у деяких діях уряду США останніх років.

Тема 8. Евтаназія і клонування у фокусі людської свободи і свавілля.

Історія питання про евтаназію через призму співвідношення свободи і свавілля. Сучасний підхід до проблеми евтаназії як до питання вільного вибору. Учасники процесу евтаназії: на межі між свободою і свавіллям. Клонування людини як благо і як зло. Антиприродність клонування і проблема вільного чи свавільного вибору людей: свавільний вибір для усіх чи тільки для окремих; клонування як точка бідгуркації, з якої людство почне новий відлік своєї історії; проблеми наукової свавільності щодо клонування.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Августин (Святий). Сповідь. – К.: Основи, 1997. – 319 с.
2. Аветисьян А. Античные философы.–К.: Изд-во Киевского у-та, 1955. – 312 с.
3. Аристотель. Большая этика //Аристотель. Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – С. 295 – 374.
4. Аристотель. Никомахова этика //Аристотель. Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С.53 – 293.
5. Берлін І. Дві концепції свободи //Сучасна політична філософія. – К.: Основи, 1998. – С. 56 – 113.
6. Бичко І. Постмодерн: спроба нового підходу до проблеми свободи //Філософсько-антропологічні читання'99. – К.: Стилос, 2000. – С.60–73.
7. Бичко І. Свобода чи сваволя? (Критичний огляд філософії екзистенціалізму). – К.: (Т-во “Знання” Укр.РСР.Серія 1. №6), 1966. – 47 с.

8. Видриган М.В. Свавілья як проблема сучасної філософії. Навчальний посібник. – Черкаси, видавничий відділ ЧНУ, 2006. – 232 с.
9. Виндельбанд В. История древней философии.–К.: Тандем, 1995.–368 с.
- 10.Вышеславцев Б.П. Этика преображенного эроса. – М.: Республика, 1994. – 368 с.
- 11.Гайденок П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. – М.: Республика, 1997. – 495 с.
- 12.Гегель Г. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
- 13.Гегель Г. Философия духа // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1956. – С. 202 – 328.
- 14.Гоббс Т. О Человеке // Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – С.219 – 269.
- 15.Гоббс Т. О гражданине // Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1964. – Т.1. – С.298 – 409.
- 16.Гусейнов А., Иррилиц Р. Краткая история этики. – М.: Мысль, 1987.– 589 с.
- 17.Декарт Р. Первоначала философии // Декарт Р.Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1989.– Т.1. – С. 297 – 422.
- 18.Декарт Р. Страсти души // Декарт Р. Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1989.– Т.1.– С.481–572.
- 19.Достоевский Ф.М. Записки из подполья. Повесть // Достоевский Ф.М. Собр. соч.: В 10-и т., – М.: Гослитиздат, 1956-1958. – Т.4. – С. 133 – 244.
- 20.Кант И. Критика практического разума // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4.(1). – С. 311 – 501.
- 21.Кант И. Об изначально злом в человеческой природе // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1965. – Т.4.(2). – С. 5 – 57.
- 22.Ніцше Ф. Генеалогія моралі // Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Львів: Літопис, 2002. – С. 185 – 319.
- 23.Ніцше Ф. Жадання влади. Передмова // Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К.: Основи: Дніпро, 1993. – 415 с.
- 24.Ніцше Ф. По той бік добра і зла // Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Львів: Літопис, 2002. – С. 5 – 184.

25. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К.: Основи: Дніпро, 1993. – С. 8 – 326.
26. Платон. Горгий // Платон. Соч.: В 3-х т.–М.: Мысль, 1968.–Т. 1. – С. 255 – 365.
27. Платон. Государство // Платон. Соч.: В 3-х т. – М.: Мысль, 1971.– Т. 3. Ч. 1.– С. 89 – 454.
28. Платон. Законы // Платон. Соч.: В 3-х т.–М.: Мысль, 1971.–Т. 3. Ч.2.–С. 83– 503.
29. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – 703 с.
30. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1975. – 283 с.

Додаткова

1. Аббаньяно Н. Введение в экзистенциализм. – СПб.: Алетейя, 1998. – 506 с.
2. Августин Аврелий (Блаженный). Энхиридион или о вере, надежде и любви. – К.: УЦИММ-ПРЕСС, ИСА, 1996. – 414 с.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Бердяев Н. А. Самопознание.–М.: СП “ДЭМ”: Межд. отношения, 1990.–334 с.
5. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
6. Бердяев Н. А. Философия свободы: Смысл творчества.–М.: Правда, 1989.– 607 с.
7. Берлін І. Чотири есе про свободу. – К.: Основи, 1994. – 272 с.
8. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург : Изд-во Уральского у-та, 2000 – 95 с.
9. Бодрийяр Ж. Забыть Фуко. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 91 с.
10. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. – М.: Добросвет, 2000. – 258 с.
11. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть.– М.: Добросвет, 2000.–387 с.
12. Бодрийяр Ж. Система вещей. – М.: Рудомино, 1995. – 172 с.
13. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма. – СПб.: Лань, 1999. – 224 с.
14. Бычко И. В лабиринтах свободы. – М.: Политиздат, 1976. – 159 с.
15. Бычко И. Познание и свобода. – М.: Политиздат, 1969. – 215 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Голов.ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.

17. Вышеславцев Б.П. Комментированный конспект книги В. Розанова “Великий инквизитор” // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 136–140
18. Вышеславцев Б.П. Кризис индустриальной культуры: Марксизм, неосоциализм, неолиберализм. – М.: N.V.: Chalidze, 1982. – 350 с.
19. Гаєк Ф.А. Конституція свободи. – Львів: Літопис, 2002. – 555 с.
20. Гайденок П.П. Парадоксы свободы в учении Фихте. – М.: Наука, 1990. – 127 с.
21. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
22. Гомперц Г. Жизнеописание греческих философов и идеал внутренней свободы. – СПб.: Изд-во т-ва “Общественная польза”, 1912. – 193 с.
23. Гомперц Т. Греческие мыслители. – СПб.: Алетейя, 1999. – Т.1. – 605 с., Т.2. – 257 с.
24. Горак Г. Таємничість феномену індивідуальної унікальності // Філософсько-антропологічні читання '99. – К.: Стилос, 2000. – С.34 – 42.
25. Горнштейн Т.Н. Философия Николая Гартмана. – Л.: Наука, 1969. – 279 с.
26. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Русский язык, 1980. – Т.3. – 555 с.
27. Делёз Ж. Логика смысла. – М.: Akademia, 1995. – 298 с.
28. Делёз Ж. Тайна Ариадны // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 48 – 53.
29. Делёз Ж. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. – М.: Per Se, 2000. – 351 с.
30. Дерріда Ж., Малабу К. Узбічна доріжка (вибрані розділи) // Філософська думка. – 2002. – № 6. – С. 85 – 104.
31. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2000. – 280 с.
32. Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
33. Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1964. – Т.3. – 799 с.
34. Кант И. Метафизика нравов в двух частях // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1965. – Т.4(2). – С. 107 – 418.

35. Кант И. Новое освещение первых принципов метафизического познания // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1963. – Т.1. – С. 263 – 314.
36. Кант И. Основы метафизики нравственности // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. (1). – С. 219 – 310.
37. Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? // Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. – М.: АО КАМІ, 1994. – С. 125 – 147.
38. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука // Кант И. Соч.: В 6-и т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. (1). – С. 67 – 209.
39. Кессиди Ф.Х. Гераклит. – М.: Мысль, 1982. – 199 с.
40. Кессиди Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1976. – 198 с.
41. Корх О. Індивідуалістична традиція у західній та вітчизняній філософській думці. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т, Академія митної служби України, 2000. – 185 с.
42. Колізії антропологічного розмислу /В.Г. Табачковський, Г.І. Шалашенко, А.М. Дондюк, Н.В. Хамітов, Г.П. Коваadlo, Є.І. Андрос. – К.: Парапан, 2002. – 155 с.
43. Кьєркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
44. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции // Психология эмоций: Тексты / под. ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 287 с.
45. Логвиненко О.В. Ідея свободи волі в українській філософії кінця XVI – першої половини XVII століття. Дис. канд. філос. наук за спеціальністю 09.00.03. – К., 1995. – 187 с.
46. Лосский М.О. Свобода воли // Лосский М.О. Избранное. – М.: Правда, 1991. – С. 484 – 597.
47. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К.: Абрис, 1998. – 349 с.
48. Лурье С.Я. Демокрит. – Л.: Наука, 1970. – 664 с.
49. Лях В.В. Від “археології знання” до генеалогії влади: проблема побудови метафизики в добу постмодерна // Постмодерн: переоцінка цінностей. Зб. наук. пр. – Вінниця: УНІВЕРСУМ – Вінниця, 2001. – С. 51 – 168.

50. Малахов В. Етика. – К.: Либідь, 2001. – 383 с.
51. Маркс К. и Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 20. – С. 486 – 499.
52. Нерсесянц В. С. Сократ. – М.: “Наука”, 1977. – 152 с.
53. Нерсесянц В. С. Платон. – М.: Юрид. лит., 1984. – 104 с.
54. Новиков К. А. Свобода воли и марксистский детерминизм. – М.: Политиздат, 1981. – 128 с.
55. Ноговицын О. М. Ступени свободы. Логико-исторический анализ категории свободы. Монография. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 190 с.
56. Ожеван М. А. Україна перед викликом постмодерну // Постмодерн: переоцінка цінностей. Зб. наук. пр. – Вінниця: УНІВЕРСУМ - Вінниця, 2001. – С. 115 – 142.
57. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1990. – 921 с.
58. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.
59. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. – М.: Прогресс, 1999. – 266 с.
60. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. В 2-х т. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 2. – 322 с.
61. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто // Человек и его ценности. – М.: Ин-т философии, 1989. – Ч. 1. – С. 97-112
62. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії: Від Декарта до Відгенштейна. – К.: Основи, 1998. – 331 с.
63. Соболев О. М. Постмодерністський дискурс: проблема свободи // Постмодернізм: переоцінка цінностей. Зб. наук. пр. – Вінниця: УНІВЕРСУМ - Вінниця, 2001. – С. 42 – 66.
64. Соколов В. В. Средневековая философия. – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.
65. Соловьёв Вл. Идея сверхчеловека // Фридрих Ницше и русская религиозная философия. Соч.: В 2-х т. – Минск: АЛКИОНА; М.: ПРИСЦЕЛЬС, 1996. – Т. 1. – 543 с.

66. Спиноза Б. Краткий трактат о боге, человеке и его счастье // Спиноза Б. Избранные произведения: В 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т.1. – С. 67–171.
67. Спиноза Б. Этика // Спиноза Б. Избранные произведения: В 2-х т. – М., 1957. – Т.1. – С. 359 – 618.
68. Табачковський В. Життєтворчість людського буття: Проблема свободи // І.В. Бичко (керівник), І.В. Бойченко, М.І. Бойченко, М.П. Бузьський, В.Г. Табачковський. Філософія: Підручник. – К.: Либідь, 2001. – С. 111 – 125.
69. Философия культуры / М.С. Каган, К.А. Сергеев и др. – СПб.: Лань, 1998. – 355с.
70. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблев, В.А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 576с.
71. Фихте И.Г. Назначение человека // Фихте И.Г. Соч.: В 2-х т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. 2. – С. 65 – 224.
72. Фихте И.Г. Несколько лекций о назначении ученого // Фихте И.Г. Соч.: В 2-х т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. 2. – С. 7 – 64.
73. Фихте И.Г. О достоинстве человека // Фихте И.Г. Соч.: В 2-х т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. 1. – С. 7 – 64.
74. Фишер К. О свободе человека. – СПб.: Изд-во т-ва “Общественная польза”, 1900. – С. 3 – 25.
75. Фрагменты ранних греческих философов / Отв. ред. И.Д. Рожанский. – М.: Наука, 1989. – Ч. 1. – 575 с.
76. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
77. Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1986. – 283 с.
78. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет – М.: Магистериум, Касталь, 1996. – 447 с.
79. Фуко М. Ницше, генеалогия, история // Философия эпохи постмодерна. – Минск: Красико-Принт, 1996. – С. 11 – 12.
80. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – М.: Прогресс, 1977. – 488 с.

81. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 63 – 176.
82. Хамітов Н. Інфантильність та зрілість у людському бутті // Філософсько-антропологічні читання '99. – К.:Стилос, 2000. – С.82– 87.
83. Чернышевский Н. Г. Апология сумасшедшего // Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15-ти т. – М.: Гослитиздат, 1950. – Т. 7. – 616 с.
84. Шеллинг Ф. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах // Шеллинг Ф. Соч.: В 2-х т.– М.: Мысль, 1989. – Т. 2. – 636 с.
85. Шестов Л. Афины и Иерусалим // Шестов Л. Соч.: В 2-х т. – М.: Наука, 1993. – Т.1. – С. 313 – 667.
86. Шестов Л. Достоевский и Ницше: Философия трагедии // УМСА-ПРЕСС, 1971. – Т. 3. – 252 с.
87. Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия. – М.: Прогресс, Гнозис, 1992. – 304 с.
88. Шестов Л. На весах Иова // Шестов Л. Соч.: В 2-х т. – М.: Наука, 1993. – Т.2. – С. 3 – 559.
89. Шестов Л. Николай Бердяев. Гнозис и экзистенциальная философия //Н.А.Бердяев: pro et contra. Антология. Кн. 1. – СПб.: РХПИ, 1994. – С. 411 – 436.
90. Шестов Л. Откровения смерти. Соч.: В 2-х т.– М.: Наука, 1993. – Т. 2.–560с.
91. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М.: Республика, 1992. – 448с.
92. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991.– 527 с.